

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDİ MÜQƏDDƏM ƏLİƏKBƏR
QULAM HÜSEYN OĞLU

ƏSİRƏDDİN ƏXSİKƏTİ “DİVAN”ININ FİLOLOJİ-
TEKSTOLOJİ TƏDQIQI

5718.01– Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2013

**Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun «Farsdilli
əlyazmaların tədqiqi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: **Möhsün Zelabdin oğlu Nağısoylu**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Teymur Həşim oğlu Kərimov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor

Sənən Məmmədəli oğlu İbrahimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına
Milli Ədəbiyyat Muzeyi (Beynəlxalq
əlaqələr və komparativistika şöbəsi)

Müdafiə «_18_» ___12___ 2013-cü il tarixdə saat «___» da
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az.1143, H.Cavid prospekti 31, 7-ci mərtəbə,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında
taniş olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:**

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlībəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Elmi-texniki tərəqqinin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı dövr bizi irəliyə, sabaha baxmağa səslədiyi kimi, həm də keçmişimizə sahib çıxmağa, milli-mənəvi sərvətlərimizi qorumağa, onlar içərisində xüsusi yeri və çəkisi olan klassik ədəbi irsi, qədim əlyazmaları günün tələbləri səviyyəsində araşdırmağa sövq edir. Məlum olduğu kimi, qədim və orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi bir sıra klassik şair və sənətkarları müəyyən səbəblər üzündən doğma yurdlarını tərk etməyə və bir diyardan digərinə köçməyə, qürbət ölkələrdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Bu cür qürbət həyatı yaşamış görkəmli söz ustalarından biri də əslən Türkünstanın Fərqanə bölgəsinin Əxsikət mahalından olan XII əsrin məşhur şairi Əsirəddin Əxsikətidir.

Dövrünün ən qüdrətli şairlərindən biri kimi tanınan Əsirəddin Əxsikəti ömrünün böyük bir hissəsini doğma yurddan uzaqda – Azərbaycanda yaşamış, Azərbaycan Atabəyləri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Məhz buna görə də Əsirəddinin əsərlərində Azərbaycan ədəbi mühiti və Azərbaycan üslubu dərin izlər buraxmışdır. “Əsirəddin yaradıcılığının başlıca illərini Azərbaycanda keçirmiş, Azərbaycan Atabəyləri sarayında xidmətdə olmuş, Azərbaycan ədəbi mühiti ilə qaynayıb-qarışmışdır. Əsirəddinin Azərbaycanla bağlılığı onun Xaqani və Mücirəddin Beyləqani yaradıcılığı ilə olan əlaqələrindən də görünməkdədir”¹.

Əsərlərində Qətran Təbrizinin adını çəkən, Nizami Gəncəviyə ayrıca bir qəsidə həsr edən, Azərbaycanın bir sıra şəhərlərindəki vəziyyət, yerli əhalinin yaşayışı haqqında dəyərli bilgiler verən Əsirəddin Əxsikətinin həyat və yaradıcılığı, mövcud əlyazma nüsxələri, şeirlərinin poetik-sənətkarlıq xüsusiyyətləri, təəssüf ki, lazımı səviyyədə öyrənilməmiş, geniş araşdırılmamışdır.

Əsirəddin Əxsikətinin “Diyən”i hələ 1337/1958-ci ildə Tehrandə nəşr olunmasına baxmayaraq², şairin əsərləri uzun müddət sanki unudulmuş, diqqətdən kənar qalmış və “Diyən”inin elmi-tənqidi mətni müasir elmi tələblər səviyyəsində hazırlanmamışdır. Yalnız son dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əsirəddin Əxsikəti yaradıcılığına böyük maraq yaranmış və əsərlərinin tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür ki, bu da təbii olaraq şairin yaradıcılığının klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bilavasitə sıx bağlılığından irəli gəlir. Bununla belə, XII əsrin ən görkəmli farsdilli şairlərindən olan Əsirəddin

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II cild, Bakı: Elm, 2007, s. 275.

² اثیر الدین آخسیکتی، دیوان، تصحیح رکن الدین همایون فرخ، تهران، انتشارات کتابفروشی رودکی، 1337، ص 536.

Əxsikətinin istər həyat və yaradıcılığı, istər mənsub olduğu ədəbi mühitin ümumi mənzərəsi, istərsə də əsərlərinin müxtəlif əlyazma nüsxələri, xüsusilə də Bakı əlyazması və onun digər nüsxələrlə mətnşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili, şəirlərinin janr, ideya və məzmun özəllikləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ətraflı və sistemli şəkildə araşdırılmamışdı. Bütün bunlar XII əsr Azərbaycan ədəbi mühitinin yetirməsi olan Əsirəddin Əxsikətinin həyat və yaradıcılığının müasir elmi tələblər səviyyəsində geniş və ətraflı şəkildə, sistemli biçimdə araşdırılmasının zəruriliyini və aktuallığını təsdiq edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Əsirəddin Əxsikətinin həyat yaradıcılığının tədqiqi sahəsində indiyədək müəyyən işlər görülmüşdür ki, bu baxımdan İran alimi Dr. Rükəddin Humayunfərruxun 1371/1958-ci ildə Tehrandə nəşrə hazırladığı şairin “Divan”ını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Kitabın müqəddimə hissəsində Əsirəddin Əxsikətinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk dəyərli məlumatlar verilməsinə baxmayaraq, bu nəşrdə müəyyən nöqsanlara da yol verilmişdir³. Bundan əlavə, fars ədəbiyyatı tarixinə dair yazılmış kitablarda, bəzi əlyazmalar kataloqlarında və ensiklopedik səciyyəli nəşrlərdə Əsirəddinin yaradıcılığı barədə qısa məlumatlara rast gəlirik.

Azərbaycan alimlərindən Əkrəm Bağirov⁴ və Sənan İbrahimov⁵ da Əsirəddin Əxsikəti yaradıcılığı haqqında araşdırma aparmışlar. Son dövrdə nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının II cildində də Əsirəddin Əxsikəti yaradıcılığına bir səhifə həcmində yer ayrılmışdır⁶.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini Əsirəddin Əxsikətinin əsərləri, “Divan”ının əlyazmaları və Tehran nəşrindən ibarətdir.

Dissertasiyanın predmetini isə Əsirəddin Əxsikəti “Divan”ının tədqiqi, əsərin əlyazmaları və “Divan”ın nəşrinin müqayisəli tədqiqi təşkil edir. Şairin “Divan”ının yeganə Tehran nəşrinin mütəxəssislər tərəfindən tənqid edilməsi⁷ bizi əsərin digər əlyazma nüsxələrini, o cümlədən Bakı nüsxəsini də tədqiqata cəlb etməyə, daha mötəbər əlyazmaları üzə çıxarmağa vadar etdi. Bu məqsədlə Əsirəddin “Divan”ının bir çox əlyazmaları, o cümlədən Bakı nüsxəsi də tədqiqatın obyektini və predmetini kimi seçilmişdir.

³ محجوب، محمد جعفر، سبک خراسانی در شعر فارسی، تهران، انتشارات دانشسرای عالی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، 749، 1350 ص.

⁴ Bağirov Ə. Nizaminin müasiri // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 6 iyul, 1983.

⁵ İbrahimov Sənan. Əsirəddin Əxsikəti Turani. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2003.

⁶ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild, Bakı: Elm, 2007, s.275.

⁷ محجوب، محمد جعفر، سبک خراسانی در شعر فارسی، تهران، انتشارات دانشسرای عالی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، 749، 1350 ص.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Əsirəddin Əxsikəti “Divan”ının tekstoloji, janr, məzmun və sənətkarlıq baxımından tədqiqindən ibarətdir. Şairin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mənzərəsi onun bədii yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlı olduğuna görə bu məsələlər də dissertasiyanın məqsədinə daxildir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Əsirəddin Əxsikətinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mənzərəsini vermək;
- Şairin həyatını və ədəbi yaradıcılığını tədqiq etmək
- Şairin “Divan”ının əlyazma nüsxələrini müəyyənləşdirmək;
- Əsirəddin “Divan”ının Bakı nüsxəsinin mətninin digər nüsxələrlə və Tehran nəşri ilə tekstoloji müqayisəsini aparmaq;
- Şairin yaradıcılığının əsas mövzu və motivlərini, məzmun əhatəsini aydınlaşdırmaq;
- Əsirəddin əsərlərinin üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- Şairin poetik irsinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Əsirəddin Əxsikətinin “Divan”ı haqqında ilk dəfədir ki, geniş və hərtərəfli araşdırma aparılmışdır. Şairin həyatı və yaradıcılığı onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühiti fonunda tədqiq edilmişdir. Şairin “Divan”ının təhlili onun əlyazma nüsxələrinin tədqiqi və tekstoloji araşdırılması əsasında aparılmışdır. Bütün bunlar şairin həyat yolunda və ədəbi fəaliyyətində indiyədək qaranlıq qalan bir sıra məqamların işıqlandırılmasına imkan vermiş, yaradıcılığının daha dərinədən öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Tədqiqat nəticəsində Əsirəddin “Divan”ının dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan bir sıra əlyazmaları aşkar edilmiş, şairin poetik irsinin yenidən nəşri və hərtərəfli tədqiqi baxımından onun “Divan”ının Bakı nüsxəsinin əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Əxsikətinin əsərlərinin janr və məzmun xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq ətraflı tədqiq edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, onun üslubu Xorasan üslubundan Azərbaycan və İraq üslublarına keçid mərhələsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

İşin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin yazılmasında əsasən sistemli araşdırma və tarixi-müqayisəli metodlardan, müasir ədəbiyyatşünaslığın əsaslandığı başlıca nəzəri-metodoloji təcrübə və müddəalardan istifadə edilmişdir. Həmçinin nəzərdən keçirilən problemlərlə bağlı dissertant tanınmış İran və Azərbaycan alimlərinin nəzəri-metodoloji fikirlərindən, onların müvafiq əsərlərində gəldikləri elmi qənaətlərdən yararlanmışdır.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri istifadə edə bilərlər. Ədəbiyyat tarixinə dair dərs vəsaitlərinin, tədris planlarının hazırlanmasında da dissertasiyadan elmi mənbə kimi yararlanmaq olar.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi müddəaları, tədqiqat zamanı əldə edilmiş əsas nəticələr və yeniliklər Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən elmi jurnallarda və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan, rus, ingilis, fars dilləri və veb-saytlar üzrə qruplaşdırılaraq müvafiq sıra sayı ilə verilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də dissertasiya mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyektı və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

“**Əsirəddin Əxsikətinin dövrü və həyatı**” adlanan **birinci fəsil** iki yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsildə şairin yaşadığı **dövrün ictimai və ədəbi mənzərəsi** işıqlandırılır. Burada göstərilir ki, XII əsr həm İran, həm də Azərbaycan tarixinin təlatümlü dövrlərindən biridir. Bu əsrin təqribən yarısı nisbətən sakit dövr təsiri bağışlayan Səlcuqların hakimiyyətinə təsadüf edir. Amma bu dövrdə də İsmailiyyə təriqətinin fədailəri ürəklərə terror dəhşəti salaraq müqavimət göstərənləri məhv edirdilər. Sultan Səncərin başı Xarəzmşah əmirləri ilə müharibəyə qarışmışdı və onun hakimiyyətinin son illərində özlərini Səlcuq türkmənlərinin nəslindən sayan oğuz türkləri Xorasana hücum edib, oranı işğal etdilər və hökmdarı əsir götürdülər. Səncərin hakimiyyətinin süqutundan sonra mərkəzləşmiş və qüdrətli Səlcuq hökuməti tez-tez bir-biri ilə müharibə aparan əyalət hökumətlərinə çevrildi¹.

Bütün bunlara baxmayaraq, XII əsrdə təhsil və mədəniyyət sahəsində ciddi nailiyyətlər də əldə edilmişdi. Bu əsrdə Xacə Nizamülmülk Tusi islam dünyasının Bağdad, Nişapur, Bəlx, Herat, İsfahan, Bəsrə, Mərv, Amol, Təbəristan və Mosul kimi böyük şəhərlərində Nizamiyyə mədrəsələrinin əsasını qoymuşdu. XII əsrdə məktəb, məscid və digər təlim mərkəzlərinin inkişafı insanı heyrətə gətirirdi. Böyük və çoxsaylı kitabxanalar da fəaliyyət göstərirdi². Bu kitabxana və məktəblərin çoxu xüsusi firqələrə mənsub idi. Təhsil

¹ Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993, s. 140.

² Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Баку: ЭЛМ, 1978, с. 234.

ocaqlarında tədris dili ərəb dili idi, daha çox şəriət və onunla bağlı elmlər tədris olunurdu. Tələbələrin çoxu şeir yazmaqda da məşğul olur və şair kimi tanınırdılar. Belə şairlərin mədrəsələrdə aldığı dini biliklər və bəzi terminlər onların şeirlərində də öz əksini tapırdı. Bu səbəbdən də XII əsrdə farsdilli şeirin dəyişməsinin əsas səbəblərindən biri də ərəb dilində olan söz və ifadələrin, elmi istilahların ədəbiyyata nüfuzu olmuşdur.

XII əsrdə farsdilli poeziya da xeyli zənginləşdi. XII əsrə qədər ərəb və fars ədəbiyyatında bəlağət elmi xeyli inkişaf etmişdi və islam dünyasında bəlağət elmini bilən böyük alimlər yaranmışdı, bu sahədə mühüm kitablar yazılmışdı. XII əsrin şairləri bəlağət və bədiyyat elminin müxtəlif məsələləri ilə yaxından tanış idilər və onların bəziləri bununla bağlı əsərlər də yazmışlar. Onlardan biri Rəşidəddin Vətvatın «Hədayiqüs-sehr» risalesidir. Bəlağət elminin inceliklərini bilmək XII əsrdə yazılan şeirlərdə bəlağət meyarlarını gözləməyə və bədii ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə olunmasına gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə hətta elə şairlər meydana gəlmişdilər ki, onlar ya bədii ifadə vasitələrinin işlədilməsində ifrata varmış, ya da bədiyyə qəsidələri yazmışlar. Bunun özü onu göstərir ki, onların əksəriyyəti bu məsələyə böyük önəm vermişlər.

XII əsrdə şeir və sənətə qiymət verən sultan və əmirələr olsa da, hələ XI əsrdən başlayaraq padşahların şeirə və şairlərə etinasızlığı artmağa başlamışdı. Bu etinasızlıq XII əsrdə daha da çoxaldı.

Bu dövrdə yazılmış divan və mənzumələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, XII əsrin şairlərinin bir qrupu bir-biri ilə ədəbi əlaqədə olmuş və yazmışlar. Bəzən bir-birini tərifləmiş, bəzən də biri digərinin şeirlərini tənqid atəsinə tutmuşlar. Xaqaninin öz ustadı Əbül-Əla Gəncəvi ilə münasibətləri, onların bir-birinə həcv yazması hər ikisinin divanında özünə yer tutmuşdur.

Xaqaninin Rəşid Vətvat ilə əlaqəsi və Xaqaninin onun haqqında yazdığı həcv də bu qəbildəndir. Sənai, Ənvəri və digər şairlərin əsərlərində şairlərin bir-biri haqqında fikir söyləmələrini görmək olar. Bu məsələ onu göstərir ki, uzaq məsafələrin olmasına baxmayaraq bu dövrün şairləri bir-biri ilə əlaqədə olmuş, bir-birinin şeir və sənətindən xəbər tutmuş, aralarında rəqabət getmişdir. Bu səbəbdən də Sənai üslubunun genişlənməsi və XII əsr şairlərinin onun təsiri altına düşməsi təbii bir haldır.

XII əsr şeiri məzmun rəngarəngliyi baxımından da diqqəti çəkir. Bu dövrdə irfan tam olaraq Sənai tərəfindən fars ədəbiyyatına yol tapmışdı. XII əsr poeziyasında gözəl həbsiyyə nümunələri də vardır. Məsud Sədin həbsiyyələrindən sonra Xaqaninin həbsiyyələri farsdilli şeirdə ən gözəl nümunələrdir. Xaqani «Ünsüri» rədifli qitəsində şeirin məqsədini «dəh şive» (on üslub) saymış və həmin qitədə bunlardan beş mövzunun adını

çəkmişdir. Doktor Mahmud Cəfər Məhcub onun nəzərdə tutduğu “on üslubu” belə şəkildə vermişdir: təhqiq, vəz, zöhd, qəzəl, mədh, həcv, həməsə, eyş-ışrət şeiri, mərsiyə, sufıyanə şeir³. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XII əsrdə yayılmış şeir mövzularından bəziləri bu bölgədə verilməmişdir.

Bu fəslin ikinci yarımfəslində **Əsirəddinin Əxsikətinin həyatı** araşdırılır. Dövlətşah Səmərqəndi Əsirəddin barədə yazır: “O, alim və fəzilət sahibi idi, söz sənətində ən yüksək mərtəbəyə çatmışdı. O, əslən Türkünstandan-Fərqanə bölgəsinin Əxsikət mahalındandır. Lakin oradan əcəm İraqına yola düşmüş və Azərbaycanda məskunlaşmışdı. Xalxal hakimi şairi öz yanına çağırmış və o, ömrünün sonlarını bu diyarda keçirmişdir. Atabəy Eldəgiz Əsirin söhbətlərini dinləmək istəmiş və belə bir görüş baş tutmuş lakin hərtərəfli söhbət və xidmət olmamışdır.”⁴

Təzkiyələrdə Əsirəddinin doğum ili barədə heç bir məlumat yoxdur və bu mövzuya heç işarə belə edilməmişdir. Əsirəddin, ehtimal ki, Xorasandakı quz (oğuz) çaxnaşmasının gərginləşdiyi 1156-1157-ci illərdə bu bölgədən qaçmış və İraqa pənah gətirmişdir. Quz hərəkəti 1156-cı ildə baş verdiyinə, Səncərin iki il ərzində quzların əlində əsir olduğuna və azad olduqdan bir neçə ay sonra vəfat etdiyinə görə 1157-ci ildə Əsirəddinin Xorasandan İraqa gəlişi elə həmin 1156-cı ildə olmalı idi. Təzkiyələrdə yazılan “Xaqani ilə görüşmək üçün Xorasandan İraqa gəlmiş, Həmədənda Sultan Arslan bin Toğrul ilə görüşmüş və onun xüsusi şairləri sırasına daxil olmuşdur”⁵ kimi fikirlər səhvdir. Çünki Əsirəddin Sultan Arslanın hakimiyyətindən əvvəl İraqa gəlmiş və Sultan Məhəmməd və Sultan Süleymanın hakimiyyətini görmüş və bəzi əmirləri, o cümlədən Əmir Fəxrəddin Zəngi (Qeysər ləqəbi ilə məşhur olan vəzir), Seyfəddin Hüseyn Candardı və Nizamülmülk Xacə Cəlaləddin Əbülfəzl bin Qəvaməddin Dərgəzini mədh etmişdir. Sultan Məhəmmədin sarayında Atabəy Eldəgizlə və Fəxrəddin Ərəbşahla tanış olmuşdur. Belə ki, onun özünün də bir qitədə yazdığı kimi, o, Fəxrəddin Əlaüddövlənin xüsusi şairlərinin sırasına daxil olmuşdur.

Buna görə də əgər Əsirəddinin İraqa gəlişini 1156-cı ilə aid etsək və bu zaman onun özünün dediyi kimi, İraqa daxil olanda 30 yaşlı bir cavan olduğunu qəbul etsək, onda şairin doğum ili təxminən 1126-1128-ci illər arasında olmalıdır.

Onun adı və ya ləqəbi Əsirəddindir. Bu ad onun və müasirlərinin şairlərində daha çox ixtisarla – “Əsir” formasında işlənmişdir.

³ محجوب، محمد جعفر، سبک خراسانی در شعر فارسی، تهران، انتشارات دانشسرای عالی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، 1350، ص 425.

⁴ تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی، تهران، انتشارات اساطیر، 1382، ص. 376.

⁵ اثیرالدین آخسیکتی، دیوان، تصحیح رکن الدین همایون فرخ، تهران، انتشارات کتابفروشی رودکی ۳۸، ص

Əsirəddinin başqa adı olmuşsa belə, nə onun şeirlərində, nə də təzkirələrdə bu barədə heç bir qeydə rast gəlmirik.

Əsirəddin öz ləqəbinin birinci hissəsini özünə təxəllüs olaraq seçmiş və şeirlərində çox vaxt “Əsir” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Müəllif təxəllüsünü gah “Əxsikəti”, gah da “Əsir Əxsikəti” kimi işlətmişdir:

ستوده خاطر فرمان بر اثیرالدین
چو آتشی است که آب حیات او زاید

Onun fərmanı xatirinə Əsirəddini təriflədilər, Üstünə su tökülmüş və ömrü tamam olmuş atəş kimi idi.

Əbülfəzl Məhəmməd ibn Əbi Tahir Əsirəddin Əxsikəti uşaqlıq dövrünü öncə Əxsikətdə, sonra isə Fərqanədə keçirmiş və öz əsrinin elmlərinin “müqəddəmat” (ibtidai) hissəsinə yiyələndikdən sonra təhsilini davam etdirmək və biliyini artırmaq məqsədilə Bəlx şəhərinə getmişdir. Bəlx o zamanlar elmi mərkəz hesab olunurdu. Sonralar, başqalarının da yazdığı və Əsirəddinin özünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, o, Mərv və Herat şəhərlərinə getmişdir. Lakin oğuzların hücumu və Xorasanda köklü dəyişikliklər bas verməsi üzündən o məcburi olaraq İraqa üz tutmuşdur. Bu zaman Həmədəni Rükəddin Arslan bin Toğrulun xidmətində idi. Arslan İraqdakı Səlcuqilər taxtında əyləşəndə Əsirəddin bir qəsidə yazaraq onu mədh etmişdir. Xalxal və Masulə hakimi onu öz yanına çağırmış və Əsir ömrünün qalan hissəsini bu diyarda keçirmişdir. Atabəy Eldəgiz Əsirin söhbətlərinin arzusunda olmuş, onunla görüşmüş, lakin söhbət istənilən nəticəni verməmiş və Əsir onun əyanları sırasına daxil ola bilməmişdir. Deyilənə görə Əsir ömrünün axırlarında Şeyx Nəcməddin Kübraya ürək bağlamış və çox böyük məqamlara çatmışdır. Lakin Əsirin Şeyx Nəcməddin Kübraya ürək bağlaması və onun xidmətində dayanması inandırıcı görünmür, çünki Şeyx Nəcməddinin hakimlik dövrü Əsirin vəfatından bir qədər sonraya təsadüf edir.

Əsirəddinin vəfatının 1183-cü ilin dekabr ayına düşdüyünü yazmışlar. Rzaqulu xan Hidayət onun vəfatını 1172-ci ilə aid etmişdir, “Şahidi-sadiq” əsərində isə bu hadisənin 1181-ci ildə olduğu qeyd edilir. Hidayətin sözü həqiqətdən uzaq görünür. Çünki məşhur Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan (hakimiyyət illəri: 1172-1185) ilə əlaqələri olduğuna görə o, 1176-cı ildən sonra da yaşamağı idi. Odur ki, 1172 və 1183-cü illərdən birini qəbul etmək daha məqsədəuyğun görünür.

“Əsirəddin Əxsikəti “Dıvan”ının əlyazmaları və onların tekstoloji tədqiqi” başlığı altında verilən **ikinci fəsil** üç yarımfəsildən

ibarətdir. Onlardan birincisi Əsirəddin “Divan”ının əlyazmalarının tədqiqinə həsr edilmişdir.

Əsirəddin Əxsikətinin “Divan”ının bizim günlərdə gəlib çatmış əlyazma nüsxələri bir çox məşhur şairlərin əsərlərinin əlyazmaları ilə müqayisədə o qədər də çox deyildir. Ancaq onları az hesab etmək də düzgün olmazdı. Bu nüsxələrin sayı şairin əsərlərinin tənqidi mətnini hazırlamaq üçün yetərlidir. Ancaq, təəssüf ki, onların içərisində nəinki avtoqraf nüsxəsinə, hətta XII-XIII əsrlərdə köçürülmüş əlyazmaya belə rast gəlinmir. Məlum əlyazmalar şairin vəfatından xeyli sonralar yazılmışlar. Belə ki, Əsirəddin “Divan”ının bizə məlum olan ən qədim nüsxəsi hicri-qəməri tarixi ilə 713-714-cü (miladi 1313-1315-ci) illər arasında köçürülən əlyazmadır. Lakin hal-hazırda “India ofis” kitabxanasında saxlanılan bu nüsxədə çoxlu səhvlər vardır⁵.

Əsirəddin “Divan”ının XV əsrə aid daha bir qədim nüsxəsi Britaniya Muzeyində (266866 Or.) mühafizə edilir. Bu əlyazmadan indiyədək şairin əsərlərinin nəşri məqsədilə istifadə edilməmişdir⁶.

Əhməd Münzəvinin məlumatına əsasən Tehran Universitetinin kitabxanasında Əsirəddin “Divan”ının dörd əlyazması vardır. 156, 4976, 6052 və 9824 sayılı bu nüsxələrdən ikisi yalnız Əsirəddinin “Divan”ından ibarətdir, iki nüsxədə isə Əsirəddinin “Divan”ından əlavə başqa şairlərin divanları da vardır⁷.

Əsirəddin əsərlərinin daha bir əlyazma nüsxəsi İstanbulun Lələ İsmayıl kitabxanasında 669 şifrəsi altında saxlanılır. Bu əlyazma cümgündür və orada 11 farsdilli və bir ərəbdilli şairin əsərləri toplanmışdır. Onun həcmi 545 vərəqdən ibarətdir. Tehran Universitetinin kitabxanasında onun mikrofilmə vardır. Bu əlyazma Səfəvi sarayının 1097-ci (1686-cı) ilə mənsub vəqf möhürü ilə möhürlənmişdir. Yəqin ki, köçürülmə tarixi 1686-cı ildən əvvələ aiddir.

Əsirəddin “Divan”ının əlyazma nüsxələrindən biri də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna mənsubdur⁸. Bu nüsxə haqqında irəlidə ətraflı məlumat veriləcəkdir.

⁵ Catalogue of the Persian manuscripts in the Library of the India Office by H.Ethe. Oxford, 1903, vol. I, p. 376

⁶ Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum by Ch. Rieu. London, 1981, vol. II, p. 563-564.

⁷ - منزوی، احمد، فهرست نسخه های خطی فارسی (ج3)، تهران، موسسه فرهنگی نی، 1349 ص. 2218-2217

⁸ Каталог персидских рукописей. III том. Баку: Нурлан, 2007, с. 200-201.

Doktor Rükəddin Humayunfərrux Əsirəddin “Divan”ına yazdığı müqəddimədə divanın on əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat vermişdir. Həmin nüsxələr “Divan”ın yeganə çap nüsxəsinin əsasında dayanmışlar.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində **Əsirəddin “Divan”ının Bakı nüsxəsi** tədqiq edilir. Bu nüsxə adının oxunması mümkün olmayan bir katibin xoş nəstəliq xətti ilə miladi XVIII əsrdə yazılıb. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda B – 600/7604 şifrəsi altında saxlanılır. Nüsxə qara mürəkkəblə yazılmışdır, vərəqlərin sayı 132, uzunluğu 47 və eni 17 sm-dir. Kağızı Şərq, cildi sarı rəngli dəridən hazırlanmış, hər səhifədə olan sətirlərin orta sayı 13-dür. Beytlərin ümumi sayı 3117 olan nüsxədə 2422 qəsidə, 543 qəzəl, 149 qitə, 3 beyt (naqis) tərəcibənd vardır. Əlyazmanın haşiyəsində Zəhirəddin Faryabinin şeirlərindən seçmələr yazılmışdır.

Bakı nüsxəsinin ən başlıca imla xüsusiyyətlərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. “çə” sual ədatında “ha” hərfinin düşməsi: چتون چه تون .
2. “ğə” hərfində “sərkeşin” qoyulmaması: مرگ yerinə مړک yazılması.
3. Keçmiş zamanın “maziye- nəqli” formasının sonunda gələn və tələffüz edilməyən “ha” hərfi olan sözlərdə ikinci şəxsə aid ای –nin həmzə kimi işlənməsi: پروانه دیده ای yerinə پروانه دیده və پروانه ای əvəzinə پروانه ای yazılması.
4. Qoşa “ya” hərfi işlənən sözlərdə yalnız birinin yazılması. Məsələn, باوگی və ya باوگی ای əvəzinə باوگی yazılması.
5. Bəzi sözlərdə “u” hərfinin düşməsi: آخر sözünün آخر kimi yazılması.
6. Qoşa “u” hərfinin yalnız birinin yazılması طاوس yerinə طاووس yazılması.
7. Bəzi sözlərdə “vav” hərfi üzərindəki “zəmmə” hərəkəsi assimilyasiya olunur: خورده əvəzinə خورده.
8. “Əlif” hərfinin nöqsanlı (منقوس) yazılması: طلي yerinə طلا.
9. “Əlif”dən sonra gələn “yi” əvəzinə “həmzə” yazılması: آيينه yerinə آينه.
10. Bəzi sözlərdə “həmzə” işarəsinin (ء) yazılmaması: آينه yerinə آينه.
11. An bağlayıcısının özündən əvvəlki işarə əvəzliyinə birləşməsi: آن کاز yerinə که از ; کاو yerinə که او ; آنکه əvəzinə که.
12. Bəzi sayların aid olduğu isimlərə birləşməsi: يکره əvəzinə يکره ر.
13. “Vav” hərfinin düşməsi: تست yerinə توست.
14. Ərəb yazısının bəzi sözlərin yazılışına təsiri: اسطرلاب yerinə قفص əvəzinə قفص و یا اصطرلاب.

Bu nüsxədə az sayda orfoqrafik səhvlər də vardır. Məsələn, شرح حور, ملاز yerinə بهار, قول yerinə غول, شره yerinə عير, عير yerinə عير, زرق yerinə عير, زرق yerinə عير, خطا yerinə ختا, هور yerinə عير yazılmışdır.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslində Bakı nüsxəsi ilə İran nüsxələrindən birinin mətni müqayisə edilir və onların **tekstoloji tədqiqi** verilir. Qeyd edək ki, “Divan”ın Bakı nüsxəsi indiyədək tekstoloji tədqiqata cəlb olunmamışdır. Müqayisə üçün hər iki nüsxədən 200 beyt seçilərək dəyərləndirilmişdir. Müqayisə nəticəsində məlum olmuşdur ki, təqribən 47 beytdə İran nüsxəsindəki variantlar, 77 beytdə isə Bakı nüsxəsindəki variantlar üstünlük təşkil edir. Burada nüsxələrin dəyərləndirilmə meyarlarının şərhinə ehtiyac vardır. Eyni əsərin müxtəlif əlyazma nüsxələrinin araşdırılması və tekstoloji təhlili başqa tədqiqat sahələrinə nisbətən daha əhatəli bilik, dəqiqlik və xüsusi diqqət tələb edir⁹. Burada söhbət nüsxənin qədimliyindən, zaman ardıcılığı və s. kimi mövzulardan yox, əksinə, məna prioritetliyi baxımından araşdırılmasından gedir. Ona görə də düzgün variantları müəyyənləşdirərkən hər şeydən öncə mətnin özünün, kontekstin tələblərinə əsaslanmaq lazımdır. Bu tələblər sırasında mətnə qafiyə, vəzn, bədii təsvir vasitələri, hər bir beytin ümumi məntiqi mənası, dövrün və şairin özünün üslubi xüsusiyyətləri və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Əruz vəznü və qafiyə, mənalar, ifadə, bədiilik, söz tərkibi və s. kimi meyarlara və analogiyalara görə bir nüsxənin variantlarını üstün hesab etdiyimiz hallarda qısa izahatlar da verilmişdir ki, iki nüsxənin təhlili və qiymətləndirməsinin gedişi aydın olsun. Bu məsələdən əldə edilən qiymətli nəticə bundan ibarət oldu ki, Bakı nüsxəsi burada şeirlərin natamam və az olmasına baxmayaraq, olduqca zəngin və nəfis incəliklərə söykənir və bu səbəbdən də tanıdığı tədqirdə tədqiqatçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanacaqdır.

İndi isə Bakı və İran nüsxələri arasında apardığımız müqayisələrdən bəzi nümunələr verək. Bunu da qeyd edək ki, İran nüsxəsinin variantları Bakı nüsxəsinin verdiyi variantlardan bilavasitə sonra böyük mötərizə içərisində göstərilir:

دايم ز جاه و خلع سلطان تهي مباد
فرق ملك [قدر ملك] كه تاج دهد فرق جاه [گاه] را

“Fərğə-mələk” və “tac” sözləri arasında məntiqi uyğunluq olduğuna görə burada Bakı nüsxəsinin variantına üstünlük vermək olar.

بر (در) گوشه بساط تو از کم (بی) بضاعتان
با وصل خوش حریف [با خوش حریف وصل] دو کون است يك ندب

⁹ ثروت، منصور، روش تصحيح انتقادى متون، تهران، انتشارات امير كبير، 1379، ص. 16

• Hər iki nüsxədəki tərkiblər uyğundur və nüsxələr arasında bərabərlik vardır. Hətta demək olar ki, Bakı nüsxəsindəki “bər” sözünün “büşat” sözünə daha çox uyğunluğu vardır.

گاه از قدم روان [توان] شده چون خاک در ثنات [نبات]
گاهی بسر دوان شده چون آب در طلب

• Burada «چون خاک در نبات» ifadəsində naqislik vardır, çünki təşbih qaydalarına uyğun deyildir. Gərək belə deyiləydi: چون نبات در خاک. Qədəmlərin əldən düşməsi və işdən qalması bitkinin torpaqdakı əsarəti ilə müqayisə edilmişdir.

در کنج [کنج] بیخودی کش رخت دل ار همی
خلوت [خلعت] گهت باید [بباید] بی زحمت و شغب [تعجب]

• “Bayəd” sözü vəznə pozur. Uyğun gəlməyə başqa sözlər baxımından isə hər iki nüsxədəki variantları bərabər saymaq olar.

Beləliklə, Əsirəddin “Divan”ının iki nüsxəsinin – İran və Bakı nüsxələrinin müqayisəsi əsasında biz gördük ki, Bakı nüsxəsi bir sıra məziyyətlərə malikdir. Onun mətni daha düzgündür. Ancaq o da səhvsiz deyildir və həmin səhvləri düzəltmək üçün başqa nüsxələrdən də istifadə edilməlidir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslə** “Əsirəddin Əxsikəti “Divan”ının **janr, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri**” adlanır və bu fəsil də üç yarım-fəsilədən ibarətdir. Onlardan birincisində **“Divan”dakı şeirlərin janr xüsusiyyətləri** işıqlandırılır.

Əsirəddin Əxsikəti divan şairidir, yəni klassik lirik janrlarda şeirlər yazmış və onlardan divan tərtib etmişdir. Orta əsrlərdə divan yaratmaq hər bir şairin arzusu idi. Ancaq bu çətin iş heç də bütün şairlərə müyəssər olmurdu. Divan tərtib etmək şairdən böyük məharət və gərgin zəhmət tələb edirdi və bir şair kimi özünü təsdiq etmək üçün ən vacib şərtlərdən sayılırdı. Ona görə də hətta məsnəvi janrında yazan şairlər belə eyni zamanda lirik şeirlər də yazaraq, divan sahibi olmağa çalışırdılar.

“Divan”da məlum olduğu kimi, əsasən qəsidə, qəzəl, tərəcibənd, qitə, rübai, fərd kimi şeirlər toplanırdı. Əsirəddin də bu janrların hər birində öz istedadını sınamışdır. Başqa “Divan” sahibləri kimi, onun “Divan”ının da əsas hissəsini qəsidə və qəzəllər təşkil edir. Hər iki janr XII əsrdə çox geniş yayılmışdı. Qəsidə bu dövrdə özünün zirvə nöqtəsinə çatmış, qəzəl isə müstəqil bir janr kimi məhz XII əsrdə tam formalaşmışdı. Əsirəddinin “Divanı” da qəsidələrdən başlanır.

Əsirəddin bir çox janrlarda şeir yazsa da, onun digər şeir növlərilə müqayisədə qəsidəyə meyli daha çox idi və təsadüfi deyil ki onun

şöhrət tapmasının başlıca səbəbi elə onun müəllifi olduğu qəsidələrdir. Onun 4214 beytdən ibarət (İran nüsxəsinə əsasən) 112 mədh məzmunlu şeiri mövcuddur.

“Bəlkə də dəri fars şeirində şairlərin diqqətini cəlb edən ən qədim mövzulardan biri mədh və məddahlıq olmuşdur. Buna səbəb şairlərin bacarığına ilk öncə əmir və sultanların sarayında diqqət göstərilməsi və şeirdən siyasət və hökumətlərin qüdrətini əks etdirən vasitə kimi istifadə olunması idi. Mövcud olan siyasi mühit, əmir və qüdrət sahiblərinin şöhrətə meyli olması fars ədəbiyyatında mədh şeirinin XII əsrdə daha da genişlənərək inkişaf etməsinə səbəb olan amillərdəndir”¹⁰.

Əslində Əsirin qəzəlləri onun dövründəki qəzəl şeirinin təkamül və püxtələşmə başlanğıcının göstəricisidir. Sənainin qəzəl və qəsidə janrlarında yaratdığı yenilikləri sonralar Əsirəddinin qəzəllərindəki inkişaf xüsusiyyətlərində müşahidə etmək olar.

Əsirəddinin qəzəllərini aşağıda qeyd olunan dörd qrupa bölmək olar:

a) Aşıqanə qəzəllər. Əsirin qəzəllərinin əksəriyyətini bu növ qəzəllər təşkil edir. O, bu növdə yanğı, ayrılıq və hicran, vüsəl təmənnası, zülmədən şikayət, yardan imdad diləmək, rəqibdən giley etmək, eşqdə təəssüb və qeyrət, məşuqun camalının vəsfi, məşuqun qarşısında xar və zəlil olmaq, məşuqun dünya malına olan sevgisi, aşıqın miskinliyi və bu qəbildən olan bir çox motivlərdən bəhs edir:

از تو هر آنچه بر من درویش می رود
راضی شدم چو بر همه زین بیش می رود.

Səndən mən dərvişə gələn hər bir əzabı qəbul etdim, Çünki digərləri ilə müqayisədə onlara daha çox əzab nəsib olur.

b) Arifanə qəzəllər. Bu növ qəzəllər say baxımından digərlərinə nisbətən azlıq təşkil edir. Bununla belə, bu cür qəzəllərdə dərin irfani məzmunlar üstünlük təşkil edərək eşqin hər şeydən ucalığı, nəfsani vücudun tərک edilməsi, həqiqətdən məst olmaq, haqq yolunda fəna və dostluqda sadıqlıq, özünütənqid tələbi, qorxubilməzlik və eşqdə qeyrət mövzularına işarə edilir. Onun bəzi qəzəllərində şairin irfan sahəsində müəyyən təcrübəyə malik olduğunu müşahidə etmək olar.

İndi isə onun arifanə qəzəllərindən nümunə göstərək:

همه عارض تو بینم چو نظر بر آب دارم
همه چهره تو بوسم چو بکف شراب دارم.

¹⁰ شفیعی کدکنی، محمدرضا، صورخیال در شعر فارسی، انتشارات آگاه، 1378، ص. 89

**Suya baxdıqda hər tərəfdə sənin əlamətini görürəm,
Ovcumda şərab olduğundan daima sənin üzünə busə vururam.**

c) Yarımirfani qəzəllər. Şair bu növ qəzəlləri irfan aləmini seyr etdiyi zaman və ya dünyadan, onda olan bütün şeylərdən küsdüyü zaman yazmışdır. Qeyd olunan qəzəllərdə dərd istəyi, eşq yolu xatirələri, məşuqla yenidən əhd-peyman bağlamaq və eşqdən sərməst olmaq mövzularına yer vermişdir.

d) Muğanə və qələndəranə qəzəllər. Qələndəranə qəzəl həqiqətdə irfan qəzəlindən xaricdir, onlar irfanla müxalifət edərək həm dindarlar, həm də sufilər arasında bədnam ad çıxarmışdır. Şair bu növ şeirlərində şərabıçmə və irfandankənar əsərlərdən söhbət açır, onlarda şeyx, sufi və dindar şəxsləri pisləyir. Bu növ şeirlərdə, tövbənin tərək edilməsi, qəlbin və dinin tərək edilməsi, eşqin ağla üstünlüyü, aşkar riyakarlığı məzəmmət etmək, sərməstlik və qorxusuzluq kimi məzmunları müşahidə etmək olar.

Bu fəslin ikinci bölməsində **Əsirəddin əsərlərinin mövzu və motivləri** araşdırılır. Əvvəlki yarımfəsildə Əsirəddin şeirlərinin janr xüsusiyyətlərindən danışarkən biz eyni zamanda hər bir janrın özünəməxsus məzmun səciyyəsinə də (məsələn, qəsidədə məddahlıq, qəzəldə lirik və irfani məhəbbət, rübaidə fəlsəfi düşüncə və s.) bəhs etmişdik. Təkrara yol verməmək üçün burada daha çox əvvəlki yarımfəsildə deyilməyən məsələlər üzərində dayanırıq

Rudəki, Kəsai Mərvəzi, Firdovsi, Ənvəri, Sənai, Xaqani, Əttar, Zəhir, Faryabi, Fərruxi Sistani, Mənuçehri, Ünsüri, Nasir Xosrov, Əmir Müizzü kimi şairlərin şeirlərində xristianlıq dininə işarə və istinadlar aşkar görünür¹¹. Ancaq Xaqaninin öz şeirlərində İsa və xristianlığa qarşı göstərdiyi təəssübü digər şairlərdə görmürük. Bu baxımdan Xaqani farsdilli şeirdə unikaldir, çünki ana tərəfdən xristian olmuşdur (tərsazadə) və xristian mədəniyyəti ilə nəfəs almışdır¹². Əsirəddinin şeirlərində xristianlıq dininin ruhsuz istilahları ilə rastlaşırıq, çünki onun həmin anlayışlar, simvollar, əlamətlər aləminə daxil olması üçün kifayət qədər səbəb yox idi. O yazır:

بسته زنار املی چند به عیسی نگرد
ماتم آل رسول آمد الله الله

¹¹ قمر، آریان، چهری مسیح در ادبیات فارسی، تهران، انتشارات سخن، 1387، ص. 214.

¹² Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, с. 395.

**Bir neçə cahil zünnar bağlayıb İsayə baxır,
Ali-Rəsul matəmi yetişdi, allah-allah.**

Mədh olunanı mədh etmək əvəzinə bəzən ondan şikayət etmək bu dövrün şeirlərində geniş yayılmışdır. Bu hadisə Mahmud Qəznəvinin hakimiyyətinin sonlarından meydana çıxmağa başladı və Səlcuqların hakimiyyətinin əvvəli və sonlarında meydana gələn hərc-mərclik həmin hadisənin güclənməsinə səbəb oldu:

تو همچنان مکن که چو بیند مرا حسود
گوید بطنن، حال فلان از چه ابترست

**Sən elə etmə ki, paxıl məni görəndə,
Tənə ilə desin: filanın halı nədən yamandır.**

Əsirəddinin şeirlərində «xahiş»lə bağlı nümunələrə də rast gəlirik. Məsələn:

بر رغم جهان چه شود ، گر چو منی را
اسباب مرتب کنی احوال محمد

**Dünyaya rəğmən, nə olar, əgər mənə,
Məhəmmədin əhvalını yaxşılaşdırmaq üçün şərait yaradasan.**

Bəzi mənbələrdə Əsirəddinin öz müasirləri olan şairlər haqqında həcvlər yazmasına işarə edilmişdir, ancaq bizim təhlil etdiyimiz nüsxələrdə belə nümunələr yoxdur. Onun yumşaq həcvlərinə dair isə nümunə göstərmək olar:

هر سر کو خاکپای هندوی تو نیست
همچو سر هندوانه باد، ز سرسام

**Sənin gözəl ayağının tozu olmayan hər bir baş,
Sərsəmlikdən qarpız kimi olsun.**

Bu dövrdə matəm şeirləri, yəni mərsiyələr də geniş yayılmışdı. Əsirəddin haqqında danışarkən etiraf edilməlidir ki, o, qəm və kədərə yüksək qiymət vermirdi, onları orijinal saymırdı. Kədərli şeirlər həqiqi, real hüznün təsiri altında meydana gəlirdi. Əgər Əsirəddinin kədərli şeirlərinin dəqiq sayını müəyyən etmək istəsək, o qədər də böyük ədəd olmayan səkkiz adla kifayətlənməli olarıq¹³.

¹³ همايون فرخ، مقدمه بديوان اتير الوين اخسيكتي، «ديوان، تصحيح ركن الدين همايون فرخ، تهران، انتشارات كتابفروشي رودكي، 1337، ص. 64

Şair, Sultan Arslan bin Toğrulun anasının vəfatı münasibəti ilə yazdığı mərsiyədə deyir:

در گلشن ایام نسیمی ز وفا نیست
در دیده افلاک نشانی ز حیا نیست

Zamanın gülşənində vəfa nəsimi yoxdur, Fələyin gözündə həya əlaməti yoxdur.

Əsirəddin alim-şairdir və şeirlərində elmi istilahlardan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Ola bilər yalnız bu səbəb deyil, həm də terminlər şairi olan Xaqani ilə rəqabət hissi onu həmin istiqamətə sövq etmişdir. Şairin istifadə etdiyi elmi istilahlar müxtəlifdir, amma biz onların əsas hissəsinə toxunacağıq.

Əsirəddin şeirlərində müxtəlif elm sahələrindən, o cümlədən təbabət, coğrafiya, kəlam, fəlsəfə, məntiq, fiqh, nücum, musiqi, Quran, hədis, riyaziyyat, folklor, hədis, tarix, hüquq və s. biliklərdən bacarıqla istifadə etmişdir.

Əsirəddin fəlsəfə, varlıq, şüur, həqiqət, ədalət, gözəllik, etibar, təfəkkür və dil kimi mövzularla bağlı olan məsələlərdən də bəhs etmişdir.

XII əsrin xalq inancları da Əsirəddinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, xalq kütlələri inanırdı ki, ləl və gövhər günəşin dağ və daşı işıqlandırması nəticəsində meydana gəlir:

هیچ سنگی دید اصلی زاده تا چو آفتاب
روی از پیرایه تنویر پیراهن نکرد

Heç əsil daş görmüsənmi ki, günəş kimi, Köynəyi bəzəməkdən imtina etməsin.

Öz biliyi ilə fəxr etmək (fəxriyyə) adəti də dövrün şairləri arasında rəvac tapmışdı. Şairlər bəzən ətrafdakıların soyuq münasibəti və cahilliyi ilə üzləşirdi. Əgər o, özü haqda heç nə deməsə idi, heç kim onun haqqında heç nə deməzdi. Şair zəmanədən təngə gələrək öz elmi biliklərini geniş şəkildə tərifləyir və zəmanənin, zəmanə əhlinin qədirbilməzliyindən şikayət edir.

Əsirəddin özünü tərifləyərkən daha çox Xaqani üslubundan istifadə edir; mübaligə və tələbkarlıqla zəngin bir tonda özünü həssas, emosional və tez inciyən bir şəxsiyyət kimi göstərir:

عقل با ذوق سخن های من انصاف بداد
که فصاحت ز عرب بود، کنون از عجم است

Ağıl mənim zövqlü sözlərimə insaf verdi, Fəsaḥət ərəblərə məxsus idi, indi əcəmə aiddir.

Hikmət, din, əxlaq və nəhayət, sufi mövzularının şeirə daxil olmasını da dövrün ədəbiyyatının məzmun xüsusiyyətlərindən saymaq olar.

Beləliklə, şeirlərinin məzmun xüsusiyyətlərinə əsasən belə demək olar ki, Əsirəddin təbiətə mürəkkəb bir şəxsiyyət olmuş və uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında və şəxsiyyətində Xaqaniyə bənzər əlamətlər çoxdur.

III fəslin “Əsirəddin şeirlərinin bədii və üslub xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü yarım-fəslində şairin əsərlərində sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edilir.

Bu yarım-fəsilə Əsirəddinin şeirləri Xorasan və Azərbaycan üslublarının meyarları əsasında təhlil edilmişdir. Əsirəddin şeirlərində mənə incəliklərini söz qəlibinə elə yerləşdirmişdir ki, şairlərin bir neçə nəslə həmin mənəvi töhfəni mənimsəyərək bir-birinə ötürmüşlər.

Xaqaninin müasiri olan Əsirəddin üslub baxımından bu qüdrətli şairdən təsirlənsə də, onun təntənəli və qəliz dilini bəyənmişdir və dilin qrammatik qaydalarına ədəqətli qalaraq bütövlükdə daha sadə dilə meyil göstərmişdir. Xorasan üslubunda yazan şairlərin dil səviyyəsi çox dəyişkəndir, «şübhəli və gümanlı sözlərdən ibarətdir»¹⁴. Amma Əsirəddin haqqında belə fikir söyləmək olar ki, o, Ənvəri və Xaqaninin dil sahəsində ifratçılıqlarından uzaq olub, mötədil, mülayim bir dildə yazmağa nail olmuşdur.

Əsirəddinin istifadə etdiyi əsas bədii vasitələr cinas, məvazəne, təkrir, təlmih, təmsil (məsəl), təşbih, lakoniklik, gözəl təzadlar və s. ibarətdir. Aşağıda bunlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

İrsalül-məsəl, yəni zərbul-məsəldən istifadə: Bəlağətin əlamətlərindən biri şairin beyt daxilində hikmətli söz deməsidir ki, bu da məsəl vasitəsi ilə edilir. Əgər şair öz şeirinə zərbul-məsəli daxil edərsə, onu irsal ül-məsəl adlandırırlar¹⁵. Aşağıdakı beytlərdə Əsirəddin bu üsuldan istifadə etmişdir:

¹⁴ شمس، سیروس، نگاهی تازه به بدیع، تهران، انتشارات فردوس، 1378، ص. 32

¹⁵ Чалисова Н.Ю. Рашид ад-Дин Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии» // В кн.: Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии / Перев. с персидского, исследов. и коммент. Н.Ю. Чалисовой. М.: Наука. Главная редакция восточ. литературы. 1985, с. 40.

گه به تعريض مردمان گویند
که چه نیک افتد سزا بسزا

**Bəzən adamlar kinayə ilə deyirlər ki,
Nə yaxşı olur yaxşı əməlin əvəzi verildə.**

İstiarə. Bir əşyaya aid əlamətin başqa əşya üzərinə köçürülməsi nəticəsində istiarə yaranır. Həmçinin məlum olmayan hadisəni məlum hadisənin köməyi ilə təsvir edərkən də belə analogiya alınır:

تخته بند آهنین افکند دی بر پای آب
چون ز شیدائی همی بگسست زنجیر غدیر

**Dey (qış) ayı suyun ayağına dəmir cidar vurdu,
Çünkü vurğunluqdan bütün möhkəm zəncirləri qırırdı.**

«Dəmir cidar» burada “buz” sözünü əvəz etmişdir.

Bənzətmə. Hər hansı mövzunu (adətən mürəkkəb) təsdiq etmək və ya aydınlaşdırmaq üçün onu daha sadə mövzuya oxşadırıq və ya mövzunun təsdiqi üçün nümunə gətiririk. Deməli, bənzətmədə analogiya ünsüründən istifadə edilir¹⁶.

Əsirəddin bənzətmə vasitəsindən çox geniş şəkildə istifadə etmişdir:

بر رای تو پیداست که این حادثه صعب
دردی است که در سر شد و قابوس دوا نیست

**Sənin rəyindən məlumdur ki, bu ağır hadisə,
Başa gələn bir dərddir və Qabus ona dərman deyil.**

Göstərilən səbəbin gözəlliyi (hüsni-təlil). Əgər şair və yazıçı hər hansı mövzu üçün fantastik və qeyri-real, lakin ürəkaçan və qaneedici dəlil gətirirsə, deməli, səbəbin (dəlilin) gözəlliyi üsulundan istifadə edə bilmişdir. Əsirəddinin şeirlərindən buna dair bir nümunə göstərək:

نیکو نبود کز پس اسلام مدیحت
طبعم به ثنای دگری گردد مرتد

**Yaxşı düşməz ki, islamı mədh etdikdən sonra
Təbim başqasına dua etməklə mürtəd olsun.**

¹⁶ Çalisova N.Y. Göstərilən əsəri, s. 39.

Həm Xorasan, həm də Azərbaycan üslubunda yazan şairlər əruz, qafiyə və onunla bağlı bəzi xüsusi sənətkarlıq sahələrini xüsusi vurğulamış və buna görə də öz şeirlərində həmin ifadə vasitələrindən geniş istifadə edilmişdir. Bunlardan aşağıdakı halları qeyd etmək olar:

Periodik (dövri) vəzn. Periodik vəznə diqqət yetirmək Xorasan üslubunun xüsusiyyətlərindən biridir. «Periodik vəzn və ya əsas vəznlərin dövriləşdirilməsi, yəni təqtiyə (misranın hissələrə bölünməsi) əlavə samitin gətirilməsi, birləşmiş rüknlərin ortasında əlavə samitin qoyulmasıdır»¹⁷. Buna misal kimi aşağıdakı beytləri göstərə bilərik:

طفل نه ای چند ازین دایه نامهربان
گاه قماطی بهار گاه کف مهرگان

Uşaq deyilsən, neçə belə mehriban olmayan dayən olacaq? Onlar gah bahar əskisi, gah payız köpüyüdürlər.

Əsirəddinin “Divan”ı vəzn növlərinin zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Şairin “Divan”ının Bakı nüsxəsi əsasında onun şeirlərində işlənmiş əruz bəhrlərini belə göstərmək olar:

Əruz vəznləri	Qəsidə	Qəzəl	Qitə	Tərci
1. Müctəs	0	5	1	0
2. Səri	0	3	0	0
3. Münsərih	8	4	2	0
4. Müzare	15	6	0	1
5. Xəfif	5	14	6	0
6. Rəməl	11	19	0	1
7. Həzəc	9	15	1	0
8. Mütəqarib	1	1	2	0
9. Qərib	6	10	4	0

Qəsidə janrında şair ən çox **müzare** bəhrindən istifadə etmişdir. Qəzəl janrında **rəməl** bəhri üstünlük təşkil edir. Qitədə ən çox **xəfif** və qərib bəhrlərindən istifadə olunmuşdur. “Divan”da olan iki tərcibənddən (tərci) biri müzare, biri isə rəməl bəhrində yazılmışdır.

Əsirəddin “Divan”ının əsas hissəsini qəsidələr və qəzəllər təşkil edir. Say baxımından qəzəllər daha çoxdur. Bunlardan əlavə, “Divan”da qitələr, tərcibəndlər, rübailər və fərdlər də vardır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində araşdırma zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Burada göstərilir ki, Əsirəddinin qəsidələrinin çoxu ayrı-ayrı sultanlara, əmirlərə, şahlara

¹⁷ شمیسا، سیروس، کلیات سبک شناسی، تهران، انتشارات میرا، 1388، ص. 263

həsr olunsa da, onların içərisində ictimai-sosial məsələlər də vardır. Şairin əsərlərində dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələri, şəhər ziyalılarını maraqlandıran məsələlər də az deyildir. Onun qəsidə, tərəcibənd, rübai və fərdlərində bəzən açıq, bəzən isə örtülü şəkildə satira ünsürləri də özünü göstərir. Saraylarla əlaqə eyni zamanda ona dövrün mühüm hadisələrindən xəbərdar olmaq və öz şeirlərində onlara münasibət bildirmək imkanı verirdi. Ümumiyyətlə, sarayla əlaqəsi olan şairlər cəmiyyətin sosial baxımdan mühüm üzvləri idilər. Onların sözləri təsirli ideoloji və mənəvi amilə çevrilirdi və şair özü də şəxsiyyət kimi həmişə üzdə olurdu. Onlar həmçinin öz dövrünün mühüm mədəniyyət xadimləri ilə əlaqələr yaradır, mədəniyyətin və poeziyanın inkişafında və yayılmasında mühüm rol oynayırdılar. Əsirəddin bu baxımdan da çox fəal olmuşdur.

Qəzəl janrının inkişafında da Əsirəddinin müəyyən xidmətləri olmuşdur. Məlumdur ki, qəzəl qəsidənin “nəсіб” adlanan giriş hissəsindən qopub ayrılmış və tədricən özünəməxsus motivlərlə zənginləşmişdi. Onun ayrıca bir janr kimi tam formalaşması XII əsrdə və əsasən Azərbaycan ədəbi məktəbində baş vermişdir. Əsirəddin də bu məktəbdən təsirlənmişdir və onun əsərləri Xorasan üslubundan Azərbaycan üslubuna keçidin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələri dərc olunmuşdur:

1. Əsirəddin Əxsikəti “Divan”ının filoloji-tekstoloji tədqiqi. Bakı - 2013, 268 s.
2. Tənhalıq tayfası (Azərbaycan şairlərinin rübailər məcmuəsi), Tehran-2013, 71 s.
3. Çərmeyi-qürub (Qəsidə və qəzəllərdən seçmələr, şərh), Tehran-2013, 143 s.
4. Xristian irfanının Azərbaycan üslubu şairlərinə təsir dərəcəsinin araşdırılması, Tehran-2013, 200 s.
5. Əsirəddin Əxsikəti və divanı. Filologiya məsələləri, №6, Bakı-2010, səh. 213-221
6. Əsirəddin Əxsikəti divanında Xorasan üslubundan İraq üslubuna keçidin xüsusiyyətləri, Filologiya məsələləri, №3, Bakı-2012, səh. 513-522
7. Əsirəddin Əxsikəti qəsidələrindəki əsas mövzu və motivlər, Filologiya məsələləri, №4, Bakı-2012, səh. 386-391
8. Əsirəddin Əxsikəti “Divan”ındakı şeirlərin janr xüsusiyyətləri, Müasir Şərqi sosial-iqtisadi inkişafı və Azərbaycan modeli, Bakı 2011, səh. 243-250

9. Əsirəddin Əxsikətinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Filologiya məsələləri, №7, Bakı-2012, səh. 283-289
10. Əsirəddin Əxsikətinin “Divan”indakı şeirlərin janr xüsusiyyətləri, Şərq filologiyası məsələləri, №7, 2013, səh. 357-389
11. Əsirəddin əsərlərinin başlıca məzmun və motivləri. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu “Azərbaycan Şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları”, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı – 27-28 iyun, 2013, səh. 488-489
12. Касыды и газели, использованные в диване Асираддина Ахсикати, Межкультурные коммуникации, №20, Тбилиси, стр. 79-85

Ахмеди Мугадам Алекбер Гулам Хусейн оглы
Филологическое и текстологическое исследование
«Диван»а Асиреддина Ахсикети
Резюме

Диссертационная работа посвящена филолого-текстологическому анализу поэтического творчества известного персоязычного поэта XII века Асиреддина Ахсикети. Исследование состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В первой главе, включающей два раздела, говорится о времени и литературной среде, в которых жил и писал Асиреддин. Ведущим художественным признаком данной эпохи является смена стилей, т.е. переход от хорасанского стиля к азербайджанской и иракской манере стихосложения. В этом отношении большой интерес представляет именно творчество Асиреддина, так как он родился и начал свою поэтическую деятельность в Хорасане, а после сельджуко-огузского вторжения перебрался в Азербайджан. Поэтому в его творчестве элементы хорасанского стиля смешаны с особенностями азербайджанского стиля.

Вторая глава состоит из трех разделов. В первом из них даются сведения о рукописях «Диван»а Асиреддина, хранящихся в различных библиотеках и музеях мира. Во втором разделе дано подробное палеографическое и орфографическое описание Бакинской рукописи его «Диван»а. В третьем разделе на основе Бакинского и одного из тегеранского списков произведений поэта осуществлен текстологический анализ текстов этих рукописей.

В третьей главе, состоящей из трех разделов, исследованы жанровые, идейные и поэтические особенности «Диван»а Асиреддина. «Диван» поэта включает касиды, газели, тарджибанды, кита, рубаи и фарды, в которых выражены социально-политические, философские и эстетические идеалы поэта. В своих панегириках он не только воспевает, но и дает советы и поучения. Газель же он использует для любовной лирики. Поэтическое мастерство поэта подчинено в основном общим закономерностям классической лирики на фарси и связаны с традициями его предшественников, творивших в тех же жанровых формах.

В заключении обобщены основные научные положения исследования и подитожены выводы.

Ahmadi Mugaddam Aliakbar Gulam Huseyn oglu

Philological – Text Research of “Divani” of Asiraddin Akhsikati

Summary

The dissertation is devoted to analysis of poetic activity of the famous Persian-speaking poet of the XII century, Asiraddin Akhsikati, from the point of view literature. Research consists of introduction, three chapters, conclusion and used literature.

The first chapter that covers two subchapters deals with the literary period of Asiraddin. The literary feature of this period is substitution of methods, it means, substitution of Khorasan method with Azerbaijan and Iranian poetry. From this point of view Asiraddin’s activity has a great interest, so, he was born in Khorasan and began his activity here. After Saljuk-Oguz invasion he preferred Azerbaijan. Because of it, in his activity elements of Khorasan method were mixed with Azerbaijan ones.

The second chapter contains three subchapters. The initial subchapter contains the information about manuscripts of Asiraddin’s “Divan” which is kept in different libraries and museums of the world. The second subchapter covers wide paleographic and orthographic description of Baku manuscript of his “Divan”. The third subchapter covers the analysis of the texts of these manuscripts on the base of Baku and Tehran issues.

In the third chapter that covers all these three parts, genre, idea and poetic features of Asiraddin’s “Divan” are studied. The poet’s “Divan” consists of gasida, gazal, tarjiband, qita, rubai and fardi which reflect his social-political, philosophical and aesthetic ideas. In his eulogies he not only writes eulogy poems but also gives advice and admonishment. And he uses gazals for love lyrics. Poetic ability of the poet matches with the main general methods of classic persian lyrics and related with his followers who write the same genre forms.

In the result main scientific points of the research are generalized and results are summarized.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. акад.
З.М.БУНЯТОВА**

На правах рукописи

**АХМЕДИ МУГАДДАМ АЛЕКБЕР
ГУЛАМ ХУСЕЙН оглы**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ И ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ «ДИВАН»А АСИРЕДДИНА
АХСИКЕТИ**

**5718.01 – Мировая литература
(персидская литература)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2013